

שאלת 'מזרח מול מערב' בהרצאותיו של ברל כצנלסון לפני 'הבחרות הסוציאליסטית', 1928'

אלכס ולדמן

א. מבוא

דומה כי אין עוררין על שהעשייה הציונית בארץ ישראל מראשיתה עומדת בסימן של המפגש בין המזרח למערב. חותמו של מפגש זה ניכר כמעט בכל תחומי החיים בארץ – מן הממד הגאוגרפי עד הממד החברתי-תרבותי. לפיכך אין זה מפתיע שהציר מזרח-מערב בהקשר הציוני זוכה לתשומת לב מחקרית לא מבוטלת בישראל ומחוצה לה.² מגמה בולטת בהתייחסות המחקרית לסוגיה מתבססת על השיח הפוסט-מודרניסטי והפוסט-קולוניאלי. אחד היסודות המרכזיים של הדיון המחקרי הביקורתי מסוג זה קשור לסוגיית האוריינטליזם.³ יסוד בולט נוסף כרוך בניסיון להחיל על תולדות המפעל הציוני בארץ את המסגרת הרעיונית-תאורטית של חקר הקולוניאליזם האירופי, במגמה לתאר את 'המקרה הציוני' כחלק מתופעת הקולוניאליזם במאות התשע עשרה והעשרים.⁴

- 1 המאמר מבוסס על עבודה שנכתבה בסמינר 'הציונות ומתנגדיה', 1897-2000', בהנחיית הד"ר אבי בראלי.
- 2 ראו למשל את הסקירה בפתח מאמרו של אמנון רז-קרקוצקין על ציר מזרח-מערב בתרבות הישראלית והקשרו האוריינטליסטי: 'אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית', ג'מעיה ג, א (תשנ"ט), עמ' 34-37 (להלן: רז-קרקוצקין, 'אוריינטליזם').
- 3 אדוארד סעיד שרטט בחיבורו אוריינטליזם תמונה ביקורתית של תפיסת המערב ככלל (ושל התפיסה הצרפתית והבריטית בפרט) של המזרח; הוא תיאר כיצד לדבריו עוצבה הנגדה של המערב ה'נאור' וה'מתקדם' לעומת המזרח ה'אירציונאלי', ה'אלים', ה'עצל' וכדומה. ראו: אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תל אביב 2000, ובייחוד עמ' 11-50; כן ראו את דבריו של רז-קרקוצקין על ציר מזרח-מערב בתרבות הישראלית והקשרו האוריינטליסטי (רז-קרקוצקין, 'אוריינטליזם').
- 4 ראו Edward Said, *The Question of Palestine*, London and Henley 1979, pp. 3-37, וכן: אילן פפה, 'הציונות כקולוניאליזם – מבט השוואתי על קולוניאליזם מהול'

אחד הדפוסים האופייניים לניתוח הציונות מתוך הנגדת המזרח למערב הוא הנטייה להגדיר את מובילי המפעל הציוני בארץ כמייצגי המערב. אלה מתוארים, במקרים רבים, כמתיישבים אירופים או ככאלה השואפים לבסס זהות מערבית בהתיישבם במזרח, אף על פי שברור למדי כי יהודי אירופה – אשר מקרבם יצאו רוב מניינם ובניינם של מובילי המפעל הציוני – רחוקים מלהיות גוש תרבותי מונוליתי.

אחת ההבחנות המובהקות בין חלקיה השונים של יהדות אירופה היא ההבחנה בין יהודי מערב אירופה ומרכזה ובין יהודי מזרח אירופה. לא כאן המקום לדיון מעמיק בגורמי ההבדלים העומדים ביסוד ההבחנה הזו; על כל פנים, ברור שהבדלים אלה עומדים בזיקה הדוקה למעמדם החוקי של היהודים בארצות השונות (כמאה התשע עשרה בלטו במיוחד ההבדלים בין המצב ברוסיה הצארית למצב במדינות מערב אירופה ומרכזה) וכן למאפיינים התרבותיים של המדינות השונות ושל היהודים היושבים בהן.⁵ חשוב לציין שהחלוקה בין מזרח למערב באירופה בכלל ובקרב יהודי אירופה בפרט אינה חדה ודיכוטומית לחלוטין; כך למשל אפשר לטעון שאנשי תנועת ההשכלה היהודית ברוסיה של המאה התשע עשרה אימצו ערכים 'מערביים', ונבדלו בממדים תרבותיים רבים משכניהם המסורתיים.

במרוצת המאה העשרים ניטשטה במידה רבה ההבחנה בין יהודי מזרח אירופה ובין יהודי מערב אירופה. נראה כי הדבר בולט בייחוד בישראל של עשרות השנים האחרונות: כאן המתח בין מזרח למערב (בהקשרו התוך-יהודי) נתפס, אוטומטית כמעט, כמתח בין יוצאי אירופה ובין יוצאי ארצות האסלאם. עם זאת, נראה כי תהיה זו טעות לרדן בתולדות היהודים בכלל ובתולדות המפעל הציוני בפרט תוך כדי התעלמות ממתחים שחצו את הקהילות היהודיות השונות באירופה. אף על פי כן, סוגיית היחסים בציר 'מזרח-מערב מנקודת ראותם של יהודי מזרח אירופה זכתה לתשומת לב מועטה למדי במחקר; הבוחנים את הציר מזרח-מערב בחרו לרוב להתמקד במערב ובהשקפתיו דווקא.⁶ נראה שבמקרים

באסיה ובאפריקה', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 345-365; גרשון שפיר 'קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב 1993, עמ' 104-119.

5 ראו למשל: Arieh Bruce Saposnik, 'Europe and its Orientals in Zionist Culture: Before the First World War', *The Historical Journal* 49, 4, 2006, pp. 1105-1111 (להלן: ספוז'ניק, 'אירופה').

6 ראו למשל: Ivan Kalmar, 'Jewish Orientalism', in: Judit Targarona Borrás and Angel Saenz-Badillos (eds.), *Jewish Studies at the Turn of the*

מסוימים הביא הדבר להיווצרות גישה סטראוטיפית, המקבילה לזו העומדת במרכז ביקורתו של אדוארד סעיד, אשר נהייתם של יהודי מזרח אירופה אחר תרבות המערב נחשבת בה מובנת מאליה.⁷

גישה זו מאפשרת לבעליה להכליל את כלל יהודי אירופה בהגדרה גורפת אחת, תוך כדי מגמה ברורה להעניק להגדרה זו צביון מערב-אירופי;⁸ היא שעומדת גם בבסיס האפשרות לטעון ששליטת הגלות הציונית איננה אלא ניסיון 'למערב את היהודים' או להציג את תפיסת העולם הציונית כמתמצית בניסיון להיות אומה 'נורמלית' מנקודת ראות מערבית.⁹ הצגת דברים כזו נכונה חלקית בלבד. אמנם קשה לערער על זיקתם ה'מערכתית' של רבים מאנשי הציונות המדינית, אולם יש לזכור כי דמותו של היישוב ה'חדש', הציוני, בארץ, בעשורים הראשונים לקיומו לפחות, עוצבה בעיקר בידי עולים יוצאי מזרח אירופה, ובפרט יוצאי רוסיה.¹⁰ על כן דומה שהמבקש לדון במקומו של הציר מזרח-מערב בתולדות הציונות יצטרך להתייחס בפירוט לתפיסותיהם של יהודי מזרח אירופה, ובפרט לתפיסותיהם של אנשי העלייה השנייה, אשר השפיעו עמוקות על דמותו הרעיונית של היישוב היהודי המתהווה בארץ (באמרי 'עלייה שנייה' אני מתייחס אל הגורמים האידיאולוגיים מקרב כלל עולי העלייה השנייה, ולא למכלול העולים שעלו לארץ בתקופה שבין 1904 ל-1914).

במאמר זה אנסה להציע אפשרות אחת, מצומצמת למדי, לבחינת הייצוג שזכה לו הציר מזרח-מערב בהגותו של אחד הידועים שבקרב אנשי העלייה

- 7 *Twentieth Century*, vol. II, Leiden 1999, pp. 307-315; John M. Efron, 'From Mitteleuropa to the Middle East, Orientalism through a Jewish Lens', *The Jewish Quarterly Review*, 94, 3 (2004), pp. 490-520
- 8 לדעת התומכים בתפיסה זו, התקיימה מעין שרשרת של הבניה אוריינטליסטית: הבניית יהודי מערב אירופה בידי החברה הנוצרית שם, הבניית יהודי המערב את יהודי מזרח אירופה, ולבסוף הבניית יהודי ארצות האסלאם בידי יהודי מזרח אירופה. ראו: עזיזה כוזם, 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית, 1, 2 (1999), עמ' 385-428.
- 9 ראו למשל את המחקרים המוזכרים לעיל, בהערה 4.
- 10 Amnon Raz-Krakotzkin, 'The Zionist Return to the West and the Mizrahi Jewish Perspective', in: Ivan Davidson Kalmar and Derek J. Penslar (eds.), *Orientalism and the Jews*, Hannover and London 2005, pp. 166-167
- 10 שמואל אטינגר, 'האידיאולוגיה של העלייה השנייה על רקע המחשבה החברתית והמדינית של יהודי מזרח אירופה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), *העלייה השנייה – מחקרים*, א, ירושלים 1997, עמ' 3 (להלן: אטינגר, 'האידיאולוגיה'); יונתן פרנקל, *נבואה ופוליטיקה*, תל אביב 1989, עמ' 413-414 ועוד שם (להלן: פרנקל, *נבואה ופוליטיקה*).

השנייה, מי שנמנה עם המנהיגים הבולטים של תנועת העבודה הארץ-ישראלית – ברל כצנלסון, אשר נולד בבוכרויסק, בתחומי האימפריה הרוסית אז, בשנת 1887. הדיון יתמקד בהרצאות שנשא ברל בשנת 1928 לפני חניכי 'הבחרות הסוציאליסטית'¹¹. בהרצאות אלה הוא תיאר את התפתחות תנועת הפועלים בארץ ישראל, ממקורותיה, דרך התפתחותה בימי העלייה השנייה עד הקמתה של מפלגת 'אחדות העבודה' ב-1919.

ההרצאות הן דוגמה מובהקת להנחלת מורשת העלייה השנייה, וגיבור הסיפור והמרצה מובאים בפני המאזינים בגוף אחד; הרצאות כאלה נשאו גם מנהיגים אחרים מקרב אנשי העלייה השנייה. ברור למדי שהן המרצה והן המאזינים ייחסו, במקרה הנדון לפחות, משמעות מיוחדת לתולדות העלייה השנייה, אשר נתפסה (כבר אז, 14 שנים בלבד לאחר סיומה) כתקופה מכוננת בתולדות היישוב בכלל ובתולדות תנועת הפועלים בארץ בפרט. אפשר לראות בתולדות העלייה השנייה מעין חומר גלם, שהסתייעו בו ברל ומנהיגים אחרים בני דורו כדי לעצב את תפיסתיו האידאולוגיות של הדור הצעיר ולהשפיע על תודעתו ההיסטורית.¹² לפיכך בעת הדיון בהרצאותיו של ברל יש לזכור שלפנינו לא תמצית של מה שחשב וזכר ב-1928 – כי אם תמצית של מה שזכר, חשב וראה לנכון למסור לחניכי 'הבחרות הסוציאליסטית' באותה שנה.

לעיל כבר הזכרתי כמה ממדים של מורכבות, הכרוכים בשימוש במונחים 'מזרח' ו'מערב' בהקשר היהודי והישראלי. מובן כי אלו מונחים מופשטים, שאפשר לייחס להם משמעויות שונות, ואף סותרות. במאמר זה אני בוחר להתמקד באופן ייצוגם של המזרח והמערב בהרצאותיו של ברל על סמך ההנחה שלפיה בראש ובראשונה יש לראות במונחים הללו מערכים של דימוי ותיוג הדדי.¹³ דומה שאפשר לייחס חשיבות מיוחדת לאופן הבנייתם של המערכים

11 'הבחרות הסוציאליסטית' היא תנועת נוער שהקימה מפלגת אחדות העבודה בארץ ישראל ב-1926. ראו: משה ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית – קורות ומקורות, כרך שני, תל אביב 1956, עמ' 108-110.

12 שמואל אלמוג, 'העלייה השנייה בעיני עצמה ובעינינו', בתוך: ישראל ברטל (עורך), העלייה השנייה – מחקרים, א, ירושלים 1997, עמ' 38-39, 56-57 (להלן: אלמוג, 'העלייה השנייה'); אניטה שפירא, 'אוטוביוגרפיה כהיסטוריה – הרצאות ברל בפני הבחרות הסוציאליסטית, 1928', בתוך: נעמי אביר ואניטה שפירא (עורכות), 'העלייה השנייה', הרצאות ברל כצנלסון בפני הבחרות הסוציאליסטית (1928), תל אביב 1990, עמ' 7-9 (להלן: שפירא, 'אוטוביוגרפיה').

13 ראו בהקשר זה: יהודה ריינהרץ ויעקב שביט, אירופה המהוללת והמקוללת, תל אביב 2006, עמ' 17-18, 133-134 (להלן: ריינהרץ ושביט, אירופה).

הללו דווקא בהרצאותיו של ברל, אשר כאמור, נועדו להשפיע על עיצוב תודעתם האידיאולוגית וההיסטורית של בני הדור הצעיר.

בטרם אפנה לדיון בהרצאות, ברצוני לסקור בקצרה כמה מאפייני רקע להגירה מרוסיה בראשית המאה העשרים בכלל ולעלייה השנייה בפרט. אלה יאפשרו לנו לעמוד על המאפיינים הבסיסיים של סוגיית 'מזרח מול מערב' בהקשר היהודי-רוסי.

בדברנו על הציונות ברוסיה עלינו לזכור כי הציונים ברוסיה התבססו על התפתחות רעיונית שהייתה במידה רבה שונה מזו שעמדה בבסיס תפיסותיהם של הציונים במערב אירופה. היעדר שוויון הזכויות, המצב הכלכלי הקשה של ההמון היהודי והפוגרומים, שהלכו ותכפו (בייחוד בשנים 1903-1906) – כל אלה העלו את המודעות לצורך בשינוי מצבם ומעמדם של היהודים ברוסיה. עם זאת, עוד בשלהי המאה התשע עשרה הלכה והתבססה התפיסה שלפיה הפתרון לבעיות היהודים לא ימצא בהשתלבות בחברה הרוסית כמו שהיא, בשילוב הפצת ההשכלה האירופית, כמו שגרסו נאמני תנועת ההשכלה היהודית ברוסיה במרוצת המאה התשע עשרה. אחד הביטויים המרכזיים של הפנייה אל הלאומיות היהודית היה, אם לנקוט תיאור פשטני, הסתייגות מאמנציפציה ליחידים, תוך כדי אימוץ תפיסת 'האמנציפציה הלאומית'.¹⁴ אפשר לייחס את אותה הסתייגות גם אל הפנייה לפעילות מהפכנית, אשר הבטיחה כביכול שינוי רדיקלי במציאות הפוליטית ברוסיה בכלל ובהקשר היהודי בפרט.¹⁵

לכאורה אפשר לומר שגם ציוני מערב אירופה, דוגמת הרצל, עברו תהליך רעיוני דומה – במקום אמנציפציה ליחידים אומצה אמנציפציה לאומית, התואמת את תפיסת הלאומיות האירופית בת הזמן,¹⁶ אולם יש להדגיש שמבחינת האמנציפציה, נקודת המוצא של ציוני רוסיה לא דמתה לזו של הציונים במערב אירופה. אמנם מן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה הייתה התרבות הרוסית לתרבות הלא יהודית הדומיננטית, אשר יהודים תושבי האימפריה הרוסית ששאפו לרכוש השכלה פנו אליה. יהודים החלו ללמוד במוסדות הרוסיים להשכלה גבוהה;¹⁷ החלה התפתחותה של עיתונות וספרות

14 אטינגר, 'האידיאולוגיה', עמ' 3-4.

15 ראו למשל את דברי יונתן פרנקל על עלייתה של הפוליטיקה היהודית בעקבות המשבר של ראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה (פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 65-68).

16 אטינגר, 'האידיאולוגיה', עמ' 3-4.

17 פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 13; Benjamin Nathans, *Beyond the Pale, The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkley 2002, pp. 61-63, 78-79, 214-225 (להלן: נת'נס, מחוץ לתחום).

יהודית ברוסית. עם זאת, תהליך ביטול ההגבלות על היהודים ברוסיה הצארית לא עבר מעולם את שלב 'האינטגרציה הסלקטיבית', שקבוצות מסוימות בקרב האוכלוסייה היהודית, דוגמת הסוחרים והאקדמאים, זכו לקבל בה זכויות הקרובות לאלה של המעמדות הרוסיים המקבילים (ובראשן האפשרות להתיישב מחוץ לתחום המושב).¹⁸ זאת ועוד, מתקופת מלכותו של אלכסנדר השלישי (מ-1881) הייתה ברוסיה תקופה של ראקציה, שתהליך ביטול ההגבלות על היהודים נבלם בה, ואף הונהגו הגבלות חדשות. בין ההגבלות החדשות בלטה הנהגת ה'נומרוס קלאוזוס' במוסדות להשכלה גבוהה ובגימנסיות (ב-1887) – צעד שחסם בפני המוני הצעירים היהודים את האפשרות לעקוף באמצעות רכישת השכלה את ההגבלות שרובצו על כלל יהודי רוסיה.¹⁹

בשליש האחרון של המאה התשע עשרה חל פילוג בקרב חוגי המשכילים ברוסיה. באמצע המאה התשע עשרה היו רובם ככולם נאמנים, במידה רבה, לאידאל ההשכלה האירופית, לרעיון האמנציפציה וההתקרבות אל החברה הרוסית, ואילו עתה החלו להתגבש חוגי אינטליגנציה, אשר ויתרו על חזון ההשתלבות בחברה הרוסית בת הזמן; בין אלה היו גם מי שטיפחו את הרעיון הלאומי היהודי. בין הגורמים להתגבשותם של חוגים יהודיים-לאומיים ברוסיה בשנות בתקופה זו אפשר לציין את השינוי במדיניות הממשל (אשר כבר הוזכר לעיל); את הפוגרומים, שפרצו באביב 1881 בדרום רוסיה, ושוויון הנפש שהפגינו מולם החוגים הליברליים של האינטליגנציה הרוסית (מצב זה, לצד התחזקות המגמות האנטישמיות בקרב הציבור הרוסי המשכיל, שהחלה עוד במרוצת שנת 1870, ערער מאוד את האמון באידאל השילוב האירופי; וכן את ההתעוררות הלאומית ששטפה את רוסיה בעת מלחמת הבלקאן בשלהי שנת 1870.²⁰

יש להדגיש כי מורכבות המצב היהודי-רוסי בנוגע לציר מזרח-מערב איננה מתמצית בהסתייגות מהאמנציפציה נוסח המערב: יש לזכור שרוסיה הייתה רחוקה מלהיות מדינה מערבית 'רגילה'; היא נבדלה ממדינות מערב אירופה במבנה החברתי שלה, במאפייני המשטר שלה ובראייה העצמית התרבותית

18 יש לציין שמערכת המעמדות של החברה הרוסית בת הזמן נבדלה בממדים רבים מהמערכות החברתיות של מדינות מערב אירופה, והדבר השפיע במידה רבה על תהליכי השוואת הזכויות של היהודים. ראו: נת'נס, מחוץ לתחום, עמ' 69-78.

19 נת'נס, מחוץ לתחום, עמ' 268-269.

20 יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסיה במאה ה-19, ירושלים 1970, עמ' 104-106; פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 12-13, 65-67; ברטל, מ'אומה' ל'לאום', תל אביב 2002, עמ' 172-184.

שלה.²¹ במדינות כמו צרפת, גרמניה ובריטניה לא נתפסה רוסיה כחלק מהמערב, כחלק מ'אירופה' במובן התרבותי (לכל הפחות – היא לא נתפסה כחלק אינטגרלי ממרחב תרבותי זה), וחשוב מכך – גם בשיח הרוסי פנימה לא הייתה כלל תמימות דעים בסוגיית הזיקה הראויה של רוסיה כלפי המערב.²² סוגיית דמותה הדתית, התרבותית, החברתית של רוסיה לעומת המערב היא מוטיב משמעותי ביותר ביצירה התרבותית ובהגות הרוסית.²³ אפשר להדגים זאת למשל בעובדה שהשלטון הצארי הוקע במרוצת המאה התשע עשרה הן כגורם 'אסיאתי', המדכא את רוסיה – והן כגורם 'מערבי', המדכא את אורחות התרבות והחברה הרוסיים האותנטיים.²⁴

אם לנקוט הגדרה כללית ומופשטת מאוד, אפשר לומר שלא רק היהודים שישבו בתחומי האימפריה הרוסית, אלא אף הרוסים עצמם, ניצבו בעמדת שוליים מול ה'מערב'. אמנם אפשר לדבר על כך שהן במערב והן ברוסיה נתפסה השתלבותם של היהודים בתרבות הכללית כאימוץ ערכים 'אירופיים', 'מערביים' (יש להדגיש כי 'תרבות כללית' הובנה לרוב כתרבותם של המעמדות המשכילים),²⁵ אולם במידה רבה של צדק אפשר לטעון שמעצם ההשתלבות בשיח הציבורי הכלל-רוסי, גם אם השתלבות זו באה במגמה 'מערבית', נבעה הצטרפות לעמדה לימינלית כלפי ה'מערביות' או ה'אירופיות', שכן כמו שטענתי למעלה, להבדיל מהמצב במערב אירופה ובמרכזה, 'מערביות' ו'אירופיות' לא נהיו מעולם בגדר המובן מאליה ברוסיה. לפיכך אין להניח אפריורית כי יהודים רוסים שאימצו תפיסות לאומיות, הושפעו מערכים 'מערביים' דווקא (למשל נוסח 'אומה אירופית, נורמלית'); סביר לא פחות להניח, כי הם אימצו רעיונות

21 על ייחודה של רוסיה לעומת המערב ומשמעות הסוגיה בקשר למחקר על אודות יהודי רוסיה ראו: נת'נס, מחוץ לתחום, עמ' 72-78, 367-381.

22 לתיאור כזה של הרברים, מתוך התייחסות לרקע התרבותי הייחודי של יהודי רוסיה, ראו: דמיטרי שומסקי, 'אורינטליזם ואיסלאמופוביה בקרב האינטליגנציה דוברת הרוסית בישראל', תיאוריה וביקורת, 26 (2005), עמ' 91-93.

23 על עמדתה המורכבת של רוסיה ראו למשל: Sidney Monas, 'St. Petersburg and Moscow as Cultural Symbols', in Theofanis George Stavrou (ed.), *Art and Culture in Nineteenth-Century Russia*, Bloomington 1983, pp. 26-39; Yu. Lotman, B. Uspenskii, 'Otvuki konceptii "Moskva – tretii Rim" v ideologii Petra Pervogo', in idem., *Izbrannie stat'i v trekh tomach*, vol. 3, Tallinn 1993, pp. 201-212

24 A. L. Shapiro, *Istoriografija s drevneishikh vremen do 1917 goda*, SPb 1993, pp. 443-447, 550-553

25 ריינהרץ ושביט, אירופה, עמ' 71-76.

שרווחו בחוגי האינטליגנציה הרוסית, אשר גם בקרב החוגים הרדיקליים שלה רווחה המודעות לייחודה של רוסיה לעומת מערב אירופה.²⁶ כאמור, בדברנו על יהודי רוסיה הצארית עלינו לזכור כי רובם הגדול לא הגיע לאותה מידת השתלבות בחברה הכללית שרווחה בקרב יהודי ארצות המערב. גם חלקם הגדול של עולי העלייה השנייה, ובהם ברל כצנלסון, לא חוו כלל השתלבות מרחיקת לכת בחברה ובתרבות הרוסיות. רוב אנשי העלייה השנייה נמנו עם שכבה הזוכה לעתים להגדרה 'אינטליגנציה למחצה' – מי שרכשו השכלה יהודית-מסורתית ולעתים גם השכלה כללית בתור אקסטרינים, אך לא היו בוגרי מערכת החינוך הרוסית.²⁷ להבדיל למשל מאנשי ביל"ו, שהיו מושרשים יותר בהווי של החוגים הסטודנטיאליים הרוסיים בני זמנם,²⁸ היו ה'אינטליגנטים למחצה' מנותקים מההווי החברתי הרוסי. במקרים רבים התבססה זיקתם של אנשי השכבה החברתית הזו אל התרבות והחברה הרוסית על ההגות הרוסית הרדיקלית. לעתים החלה זיקה זו בעקבות הפעילות המהפכנית, שנוצר בה קשר בין פעילים יהודים לפעילים לא יהודים. אפשר לומר שגם אנשי האינטליגנציה למחצה ניצבו בעמדה לימינלית כפולה בנוגע למערב: הן כיהודים לעומת התרבות הרוסית, והן כרוסים לעומת התרבות המערבית.

אם נמקד עתה את דיוננו בברל, נראה כי בבית הוריו הוא רכש השכלה יהודית בסיסית, ורק לאחר גיל עשר החל ללמוד רוסית. בהזדמנויות שונות הוא העיד על זיקתו העמוקה לתרבות הרוסית, ומנגד – טען לניתוק כמעט מוחלט שלו מ'העולם הגוי'.²⁹ הסבר לניגוד (כביכול) זה נמצא בניתוחו של מיכאל קונפינו: לדבריו, ברל הכיר בעיקר את ההגות הרדיקלית של המאה התשע עשרה, אך היה רחוק מממדיה המגוונים האחרים של התרבות הרוסית.³⁰ מה היו

26 ראו: חמוטל ברייזוס, 'הציונות והקוסמופוליט היהודי', בתוך: הנ"ל, קריאות ושריקות, ירושלים 2005, ובייחוד בעמ' 86-89. כן ראו: פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 101-110. על המודעות הזו בקרב הסוציאליסטים הרוסים ראו A. Walicki, *The Controversy over Capitalism*, Oxford 1969 (להלן: וליצקי, הפולמוס).

27 פרנקל, נבואה ופוליטיקה, 235-236. ריבוי המבקשים לרכוש חינוך תיכוני במעמד של אקסטרינים נבע מהנהגת ה'נומרוס קלאוזוס', אשר, כמו שהוזכרתי לעיל, הגביל את מספר התלמידים היהודים בבתי הספר התיכוניים ובאוניברסיטאות.

28 מיכאל קונפינו, 'לשאלת המקורות הרוסיים של הביל"ויים', בתוך: הנ"ל, מסנקט-פטרבורג ללנינגרד, תל אביב 1993, עמ' 325-337.

29 אניטה שפירא, ברל, תל אביב 1981, א, עמ' 17-18, 22-24, 38 (להלן: שפירא, ברל).

30 מיכאל קונפינו, 'תפישת המהפכה של ברל כצנלסון', בתוך: הנ"ל, מסנקט-פטרבורג ללנינגרד, תל אביב 1993, עמ' 338-348.

האפשרויות שעמדו בפני צעיר יהודי מסוגו של ברל ברוסיה של ראשית המאה? אם נניח שוויתר על מסלול החיים המסורתי (למשל פנייה ללימוד באחת מיישובות ליטא) ועל האפשרות להצטרף לזרם המהגרים אל מערב אירופה וארצות הברית,³¹ נוכל להצביע על שתי אפשרויות בעלות גוון 'רצינולי', 'מערכי': מצד אחד רכישת השכלה גבוהה והצטרפות אל שכבת האינטליגנציה היהודית-רוסית, ומצד אחר הצטרפות לפעילות מהפכנית, מתוך שאיפה להפלת שלטון הצאר הרקאני. לשאיפה מהפכנית זו היו שותפים בראשית המאה העשרים הן חוגים ליברליים והן חוגים רדיקליים, רוסים כיהודים, גם אם חזונותיהם אשר לעיצובה העתידי של רוסיה היו שונים.

ברל שקל להתחיל בלימודים גבוהים במערב אירופה, אולם החליט לוותר על כך בעקבות אירועי מהפכת 1905.³² אין לנתק את הכרעתו האישית מהאווירה שרווחה באותה עת בקרב חלקים גדולים של הציבור היהודי ברוסיה: בעקבות הדיכוי מצד השלטון, בעקבות הפוגרומים אשר איימו על שלוותם ועל שלומם של היהודים ובעקבות המצב הכלכלי של המוני היהודים בתחום המושב היה ברור, יותר מאי-פעם בעבר, כי בעיית היהודים ברוסיה זקוקה לפתרון יעיל. נדמה היה כי המאמץ המהפכני הוא שמסוגל להבטיח את השיפור הרדיקלי הנחוץ כל כך להמוני היהודים, להבדיל מתכניות ההגירה השונות בכלל ומן הציונות ההרצליאנית בפרט, אשר למרות יומרותיה המרחיקות לכת נתפסה (עוד מימי פוגרום קשינב באביב 1903) כתנועה המצויה במבוי סתום ומנותקת מהצרכים המידיים של העם.³³

בשנים 1904-1906 הייתה תקווה ממשית ששינויים פוליטיים ברוסיה יביאו לשיפור המיוחל, ואולם ככל ששבה והתעצמה הראקציה, ובייחוד מקיץ 1907 ואילך, כן הלכו ונכזבו תקוות אלו. התברר אז כי המשטר אינו מתכוון להוסיף ולהתפשר, ולהתקדם בנתיב הרפורמה הדמוקרטית.³⁴ זו הייתה אפוא תקופה של אכזבה כפולה: הן מהציונות, והן מהתקווה לשינויים הפוליטיים ברוסיה. חמוטל בר-יוסף קושרת בין תחושת האכזבה של נאמני הציונות ברוסיה ובין הרוח הדקדנטית, שהשתררה בחיי התרבות הרוסיים; נדמה היה כי מאמצים רצינוליים ומחושבים נוסח המערב – אין בהם להושיע. תחושה זו היא שעמדה לדבריה בכסיס הנטייה לאמץ פתרונות החורגים מסדר הדברים הרצינוליים.³⁵

31 עם המהגרים נמנו גם אחיו של ברל (שפירא, ברל, עמ' 39-40 ועוד שם).

32 שפירא, ברל, א, עמ' 27-28, 34.

33 ראו: פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 161-171.

34 שם, עמ' 184.

35 חמוטל בר יוסף, 'הציונות על רקע התרבות הרוסית', בתוך: הנ"ל, קריאות ושריקות,

ירושלים 2005, עמ' 102-111.

בהקשר הזה אפשר לראות גם את עלייתם לארץ של ברל ושל עולים אחרים בני זמנו. רבים מאנשי העלייה השנייה שמקרב ה'אינטליגנציה למחצה' הגיעו ארצה מתוך תקווה (שהייתה בעיני רבים מהם תקווה אחרונה) להציל את היהודים מהבעיות הכלכליות והחברתיות אשר היו כרוכות בחיים במזרח אירופה, עם השאיפה להגשים בכל זאת את המאוויים הלאומיים של היהודים בארץ ישראל. בעקבות האמור לעיל אפשר לראות בעלייה לארץ מתוך אידאולוגיה סוציאליסטית ומאוויים לאומיים שצמחו בשדה הרעיוני היהודי-רוסי בחירה שמעבר ל'אופציה המערבית', להבדיל מבחירתם של רבים מקרב יהודי מזרח אירופה, אשר היגרו באותה תקופה אל מערב אירופה ואל מעבר לים,³⁶ ולהבדיל מבחירתם של אלה אשר בכל זאת קשרו את עתידם בתקווה לשיפור המצב ברוסיה (אם מתוך השקפה מהפכנית מרקסיסטית ואם מתוך השקפת עולם ליברלית).³⁷ מלבד זה, חשוב להזכיר כי באותה עת היו מעשיהם וראיית עולמם של עולי העלייה השנייה רחוקים מאוד גם מתפיסותיהם ומתכניותיהם של נאמני הציונות המדינית.

כאן המקום לשוב אל שאלת מקומן של תפיסות המתקשרות לצייר 'מזרח-מערב' הנשקפת מהרצאותיו של ברל כצנלסון, השאלה אשר עומדת במרכזו של מאמר זה.

ב. 'הרקע הרוסי' בתיאורו של ברל

מן המפורסמות הוא שרבים מעולי העליות הראשונות בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים הגיעו מתחומי האימפריה הרוסית. לכן ברור גם דבר קיומן של זיקות מגוונות בין החברה היהודית המתגבשת בארץ ובין העולם הרעיוני הרוסי, גם אם כמו שטענתי לעיל, השתייכו רבים מהעולים אל ה'אינטליגנציה למחצה', ולא חוו אקולטורציה מרחיקת לכת אל תוך החברה והתרבות הרוסיות. מובן שגם ברל חווה זיקות שכאלה (כאמור, מוצאו מהעיר בוכרויסק; הוא עלה ארצה בשנת 1909), ואין זה מפליא שהן באות לידי ביטוי גם בהרצאותיו הנדונות, ב-1928. במקרים רבים תיאורו מעוגן בתולדות רוסיה בכלל ובתולדות יהדות רוסיה בפרט;³⁸ הוא מרבה להדגיש את הזיקה בין

36 כך עשו גם שניים מאחיו של ברל (שפירא, ברל, כרך א, עמ' 40).

37 לא כאן המקום להרחיב על הסבך הרעיוני הייחודי שהכתיבה המציאות הרוסית לבעלי השקפות מרקסיסטיות; אתיחס לכך בקצרה להלן, בעמ' 14.

38 ראו למשל את דבריו על סיפורי מנדלי מוכר ספרים כמקור להבנת ההיסטוריה של

התפתחות התנועה הציונית והיישוב ובין ההתפתחויות ברוסיה – התסיסה והפוגרומים ב-1881, גירוש היהודים ממוסקבה ב-1891, ההתפתחות המהפכנית לאחר מלחמת העולם הראשונה.³⁹ ברל לא הזכיר רקע אפשרי אחר, שיסייע 'להבין את התנועה לעומקה', זולת 'ההווי היהודי ברוסיה'. כמו שאראה להלן, 'הרקע הרוסי' מאפשר להתחקות גם אחר כמה ממאפייני תפיסת הציר מזרח ומערב בתמונת העולם שמסר ברל לשומעיו.

עוד בתיאור ראשית הציונות והעלייה לארץ אפשר לזהות גם דברים הנוגעים לענייננו. בקטע שברל תיאר בו את אנשי ביל"ו הוא טרח לפרט את הרקע רעיוני לפעילותם:

הם עברו דרך האידיאולוגיה של ההשכלה היהודית, בעיקרה הרוסיפיקציה של התפיסה הקוסמופוליטית, כל אותו הבגז' הדל בעצם של ההשכלה, כל אותה ההתרחקות הגמורה שהייתה לכל אינטליגנט יהודי מחיי היהודים, [...] כל אותה האמונה המוחלטת בפרוגרס [...] כל הדבר הזה קוצץ בבת אחת גם על ידי התעוררות הפרעות ברוסיה, גם על ידי התעוררות שחרור הלאומים בסוף שנות השבעים במלחמת הבלקן. מאמרו הידוע של בן יהודה 'שאלה נכבדה', אשר הציג הראשון את הפרובלמה של מדינה יהודית עוד לפני פינסקר, היה מושפע במידה גדולה ממלחמת הבלקאנים, אשר הרבה מהאינטליגנציה הרוסית התנדבו לה. היו אפילו סוציאליסטים יהודים שהתנדבו אז והלכו לשחרר את בולגריה מידי תורכיה.⁴⁰

ברל הצביע על עליית הלאומיות היהודית (בגרסת ביל"ו לפחות) כעל ויתור על אפיק ההתפתחות הליברלי, שמשכילי רוסיה דגלו בו עד 1881. מדברי ברל, שלפיהם ויתרו אנשי ביל"ו על 'הרוסיפיקציה של התפיסה הקוסמופוליטית' ועל 'אמונה מוחלטת בפרוגרס' – משתמע במידה רבה ויתור על זיקה מחייבת לערכים מערב-אירופיים (בייחוד בשל משמעותה ה'מערכ-אירופית' של 'קוסמופוליטיות' בעיני משכילי רוסיה).⁴¹ לכאורה, הערת ברל על 'רוסיפיקציה

יהודי רוסיה: נעמי אביר ואניטה שפירא (עורכות), 'העלייה השנייה', הרצאות ברל כצנלסון בפני הבחורות הסוציאליסטיות (1928), תל אביב 1990, עמ' 24-25 (להלן: כצנלסון, העלייה השנייה).

39 שם, עמ' 29, 34.

40 שם, עמ' 30-31.

41 ראו לעיל, עמ' 4, וכן במאמרה של חמוטל בר יוסף, 'הציונות והקוסמופוליט היהודי' (ראו לעיל, הערה 26), עמ' 84-90. כן ראו במאמרו הנזכר לעיל של מיכאל קונפינו (קונפינו, 'לשאלת המקורות הרוסיים של הביל"ויים').

של התפיסה הקוסמופוליטית' טומנת בחובה פרדוקס: האם אפשר 'להלאים' תפיסה קוסמופוליטית? אבל הפרדוקס לכאורה הזה נפתר כאשר מעמידים אותו בהקשר של הציבוריות הרוסית בת הזמן; 'הרוסיפיקציה של התפיסה הקוסמופוליטית' – משמעה אימוץ התפיסות של הזרמים הפרו-מערביים באינטליגנציה הרוסית.

במקרים רבים תיאר ברל על רקע המציאות ברוסיה גם את הלבטים ואת המחלוקות שהיו מנת חלקה של תנועת הפעולים היהודית. הוא שרטט תמונה מפורטת למדי של ההתפתחויות הרעיוניות-פוליטיות בקרב יהודי רוסיה בעשור הראשון של המאה העשרים, התפתחויות שהתייחסתי אליהן במבוא. אפשר לראות כיצד הוא מפרט ופוסל את דרכי הפעולה האפשריות השונות שעמדו בפני הצעירים היהודים בתחום המושב בתקופה הנדונה. כך, בעקבות ההתעוררות שלאחר פוגרום קישינב, מסתבר לדבריו חוסר התוחלת של הצינונות המדינית-פוליטית:

גורם גדול ועצום היה הפוגרום הקישינבי. ההתעוררות הזאת הייתה בשינוי היחס של ההמונים היהודים [...] גם [...] אל הממשלה הרוסית, בנטיעת ההכרה, שהכרחית מלחמה פוליטית ברוסיה עצמה, שמבלי זה אי אפשר לחיות, חידוש המושג על היהדות בכלל, וההכרח לחפש דרך לאמיגרציה [...] הם נטעו עוד יותר את ההכרה הזאת, שהמפעל היחיד הנותן מקום להבעת הגבורה הייתה השתתפות ברבולוציה הרוסית. מצד השני, היא עוד יותר גלתה, עד כמה שהצינונות פוליטית אין לה תשובה ריאלית על צרות היהדות [...] אולי יש בזה הרבה מאוד לעמוד על האופי של הנוער היהודי ועל המחשבה הספקולטיבית היהודית ועל האופי של התנועות, אשר יותר ממה שיש להן שורשים עמוקים בפנים, יש להן התפשרות לכל גל עובר, לכל רוח נושבת.⁴²

אפשר לומר שהדברים הללו כוללים פסילה של מה שהגדרתי לעיל' כאופציות בעלות גוון "מערבי" ו"רציונלי". חשוב להדגיש שאפשר לראות בכך ניתוח שלאחר מעשה, מנקודת הראות של 1928, ניתוח המשועבד לציר האנכי של הנרטיב היהודי-לאומי והמנותק מהציר האופקי של ניתוח אירועי 1903-1905 בהקשרם: במקום שברל מדבר על תלישות אפשר לדבר גם על זיקה מקיפה של המתרחש בחברה היהודית לתנודות הפוליטיות הכלל-רוסיות. אם נבחן את הדברים בהקשרם, נראה שדווקא לעלייה ארצה היה אפשר לייחס באותן שנים ממד משמעותי של התנתקות ו'תלישות'.

בהמשך לדברים המובאים לעיל מעניין במיוחד לבחון את התייחסותו של ברל אל הציונות ההרצליאנית:

ביחס לארץ ישראל מלאה הציונות ההרצלאית תפקיד מורכב עד מאוד. מצד אחד עשתה היא את הדבר הגדול הזה [...] היא בבת אחת הוציאה לבמה הציבורית המונים, המונים גדולים של יהודים [...].

[אולם] [...] ההתעוררות הציונית לא נתנה שום כוחות לעלייה, שום כוחות לארץ. [...] הפעולה הפשוטה, העלייה וההתיישבות בא"י, שהן כרגע לא רק ה'א' וה'ת' בשבילנו אלא בשביל כל הציונות, אז לא תפסה שום מקום בציונות.

[...] אילו הרצל היה יכול לתאר לעצמו, שעניין הציונות הוא דבר כל כך ממושך ורואי לא היה נעשה למנהיג הציונות. [...] הוא הבין את הערך של עבודת הקולוניסטים בארץ-ישראל, אבל הוא לא ייחס להם ערך רב וחשב, שכל זה מפריע לעבודה הפוליטית. ומובן שאחרי שנפגש עם המכשול הראשון הדיפלומאטי – נשבר.

[...] וכך קרה, שמצד אחד גרמה הציונות המדינית להתעוררות לאומית כבירה והיא סחפה לתוך המכונה הציונית חוגים רחבים עד מאוד, ומהצד השני היא לא נתנה להם מפעל, היא לא נתנה להם מעשה [...]. ומזה גם מובן, שהציונות המדינית שמשה תחנת מעבר, פרוזודור גדול אשר חלקים גדולים ביהדות, חלקים אקטיביים ביהדות עברו דרכה לתנועות אחרות.⁴³

מדברי ברל משתמע שאמנם הרצל חולל מהפכה בציבוריות היהודית, אך שיטתו וגישתו הביאו את הציונות לסף התמוטטות, שכן בהיעדר מפעל מעשי, נטשוה 'החלקים האקטיביים ביהדות', ועברו לתנועות אחרות. מכאן משתמע מן הסתם שאנשי העלייה השנייה, אשר הובילו את יצירת המפעל המעשי בארץ, הם שמצאו את היציאה מהמכוי הסתום אשר נקלעה אליו הציונות בהנהגה ה'מערכתית'.

לדברי ברל, הפוגרום בקייב והאווירה העכורה שעורר בקרב רבים מהצעירים היהודים, אשר היו רק עוד שלב בחייהם של 'צעירים יהודים רבולוציונרים' [...] שלא מצאו להם מקום בסביבתם, לא בס"ד הרוסית, לא ב"בונד" ולא בציונות,⁴⁴ הם שיצרו את הרקע לתחילתה של העלייה השנייה:

43 שם, עמ' 34-37.

44 שם, עמ' 24-25.

כאילו נצטברה מכל ניצוצות המהפכניות והגבורה היהודית מתוך הנוער הסוציאליסטי היהודי, כאילו נצטברה שארית הגבורה, הגחלת האחרונה והיא לא רצתה בשום אופן לדעוך, לא רצתה בשום אופן להיכנע. היה קל מאוד להיכנע; כל החיים היו נגד [סופר עברי לא יקראו ועוד] [...] גם הציונים האקטיביים, כמו ז'בוטינסקי וגרינבוים, הייתה להם עבודה רבה מסכיב לדומה. [...] הרגשה זו של אחרונים, של בורדים, זו הייתה ההרגשה של העלייה השנייה.⁴⁵

ברל, בדברו על העלייה השנייה, מתייחס לממד המרד שבעלייה לארץ. אמנם הוא מתקומם נגד 'המציאות היהודית' בתחום המושב, אבל לא רק נגד המציאות עצמה, אלא גם נגד אופני ההתייחסות למציאות הזו, ובפרט נגד ניתוק האינטליגנציה היהודית-רוסית מהעם:

[...] במצב זה ההליכה לארץ היה בה משום מרד, אבל לא רק מרד פוליטי [...] במציאות החיצונית, ברדיפות, בשעבוד הלאומי, בעניות, בדלות, היה בזה גם הרבה מאוד משום מרד ביהודים, [...] הכרזת מלחמה על המציאות היהודית, הפנימית, התרבותית, הנפשית, על כשרון היהודים לסבול ולהיות כפופים [...].

[...] כמעט דור שלם של סוציאליסטים, החל משנות השבעים ועד השנים האחרונות [...] חזר כל הזמן על נוסחאות שונות, מבלי שיהיה להם קשר כל שהוא עם חיי היהודים. זה שאפשר היה לאנשים בני עם מדוכא [...] בכת אחת להינתק מכל המציאות הזאת [...] ושכל הפרובלמות של העם הזה תדחקנה הצידה מבלי כבוד, מבלי אהבה, מבלי הבנה, שיביטו בעיני זרים על כל מה שמתהווה כאן — זוהי אחת התעודות היותר רעות לאינטליגנציה היהודית בכלל. במשך עשרות השנים הביט האינטליגנט, הרבולוציונר היהודי, גם על בעל המלאכה ועל אותו החנווני ועל איש הרוח [...] כמעט באותן העיניים כמו האינטליגנט הגוי, עם אותה הזרות.⁴⁶

בעקבות הדברים הללו מובן כי 'הרקע הרוסי' שאימץ ברל איננו ליברלי או פרו-מערבי; הקטע הזה ממחיש את היטב את הנרטיב שהוא מסר לשומעיו:

[...] אילו הייתם שואלים את המשכיל העברי לפני 50 שנה, מה הייתה האישיות היותר חשובה שהייתה בהיסטוריה הישראלית לפני 150 שנה

45 שם, עמ' 42-43.

46 שם, עמ' 44-46.

בלי שום ספק היה אומר: מנדלסון. [...] ואם היו אומרים שבאיזו עיירה קטנה, מזריטש, ישב ישראל בעש"ט, ולו יש עתיד יותר גדול בהיסטוריה הישראלית, לא היה הדבר עולה כלל על הדעת. אילו היו שואלים לפני 50-60 שנה בכל רחבי העם העברי, מי הוא כרגע הוגה הדעות היותר גדול שישנו לישראל [...] היו קוראים בהרבה מאוד שמות. אנשי חכמת ישראל בגרמניה היו קוראים את צונץ ואת גייגר; אנשי שווי הזכויות ברוסיה היו קוראים [...] ישראל אורשאנסקי.⁴⁷ על כל פנים המשכילים ברוסיה העברית היו ודאי חושבים לגדול הדור את יצחק בער לוינסון. לא עלה על דעת איש, שמשה הס הוא הוא הרואה את עתיד האומה למשך מאה שנה. כמו, למשל, אילו שאלו אז ברוסיה, מי הוא הסופר גדול הדור, היו אומרים טורגנייב. ולא היה עולה על הדעת שאת עמקי המחשבה מבטא סופר אחד בלתי אהוב, כלומר דוסטויבסקי.⁴⁸

דומה כי הדבר ברור: בקטע זה באה לביטוי הדגשת חשיבותה של היצירה העממית היהודית (הבעש"ט) על פני אנשי ההשכלה היהודית-מערבית; הדגשת חשיבות יצירתו הקדם-ציונית של משה הס, על פני פעילותו של אחד מחלוצי ההשכלה ברוסיה ריב"ל. לבסוף (באורח אופייני למדי להבנתי), הדברים נקשרים גם אל השדה התרבותי הכלל-רוסי, שם דוסטויבסקי, הידוע גם כבעל השקפות לאומניות ושותף לתפיסות אנטי-מערביות, מתואר כחשוב יותר מטורגנייב, הליברל הפרו-מערבי.⁴⁹

לסיכום התייחסותו של ברל לרוסיה אפשר להצביע על המאפיינים האלה: ראשית, לרוסיה יש בהרצאותיו מקום מרכזי למדי; היא המסמנת האולטימטיבית של הגלות: כשאין מזכירים מהיכן אדם בא או מזכירים מקום שאינו ארץ ישראל, ברור שהכוונה לרוסיה, אם לא מצוין אחרת. רוסיה מצטיירת כזירה היסודית, שממנה החלו התהליכים אשר הביאו להתפתחותה של תנועת הפועלים בארץ ישראל. לדעתי, יש לייחס משמעות מיוחדת לקשר הרוסי דווקא, שברל מבסס

47 נראה שברל מתכוון לאליהו אורשאנסקי (1846-1875), סופר והיסטוריון יהודי רוסי, משפטן בהשכלתו. אחד ההוגים הבולטים שעסקו במעמדם המשפטי של היהודים ברוסיה מתוך שאיפה להביא ל'השוואת זכויותיהם' (ראו: כצנלסון, העלייה השנייה, הערת העורכות 23, עמ' 23; נת'נס, מחוץ לתחום, עמ' 317-319).

48 שם, עמ' 23.

49 על טורגנייב, דוסטויבסקי וההקשר שהוזכרו בו על ידי ברל ראו: שם, עמ' 23, הערות העורכות 26, 27. כן ראו: ישעיה ברלין, 'אבות ובנים: טורגנייב והדילמה הליברלית', בתוך: הנ"ל, הוגים רוסיים, תל אביב 1982, עמ' 230-275; ריינהרץ ושביט, אירופה, עמ' 135-138.

עליו את תיאוריו, בשל מאפייניה של נקודת ההשקפה הרוסית והיהודית-רוסית אל המערב. להבדיל מקולות הביקורת והחשש מפני ה'ציביליזציה', שנשתמעו בתקופת מפנה המאות במערב אירופה,⁵⁰ התייחסותו של ברל אל המערב איננה באה 'מבפנים': התייחסותו נטועה בהקשר התרבותי הרוסי אשר, כמו שתיארתי לעיל, הכתיב התייחסות 'חיצונית' למערב אירופה – לחיוב או לשלילה. בהמשך לכך: אמנם בדבריו של ברל אי-אפשר להבחין בהנגדה מפורשת של 'מזרח מול מערב', אולם אפשר בכל זאת להבחין בנימות המתקשרות להנגדה זו. את התפתחותה של תנועת הפועלים היהודית לקראת העלייה השנייה (או שמא מוטב לומר – הסקת המסקנות, שהובילה את מי שהובילה לעלות מתוך אידאולוגיה בתקופת העלייה השנייה) תיאר ברל בין היתר כנסיגה מערכי המערב: ננטשה התפיסה הקוסמופוליטית, ננטשו כמה מערכי תנועת ההשכלה, ובמרכזם האמונה בקדמה ובסיכויי ההשתלבות של היהודים בחברה הסובבת; ננטשו התפיסות של הציונות המדינית, שלא סיפקו את האפשרות לדאוג מיד לשיפור מצבו של העם. במילים אחרות, אפשר לומר כי על פי הנרטיב אשר פרס ברל באוזני מאזיניו, פריצת הדרך שהצליחו לחולל אנשי העלייה השנייה נבעה בין היתר מהצלחתם להשיל מעצמם ממדים מסוימים של השפעה מערבית.

ג. ה'מערב' בתיאוריו של ברל

לאחר שהבהרנו את מקומה של סוגיית 'מזרח מול מערב' בכל הקשור ל'רקע הרוסי' להרצאותיו של ברל, נפנה לבחינת ההתייחסויות המפורשות היחידות שלו אל המערב. יש להדגיש שאין נשקפת מהרצאותיו נימה אנטי-מערבית מובהקת, נוסח הלאומנות הרוסית בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים. מהקטע הבא ברור למדי שגם אם ברל ראה פסול ב'רוסיפיקציה' של התפיסה הקוסמופוליטית, הוא ראה ביהודים חלק מאירופה ומ'האנושיות הקפיטליסטית המודרנית':

מיעוט הכמות של עצם האומה העברית עם שאלותיה המיוחדות ועם מכאוביה המיוחדים בתוך העולם הגדול, בתוך אירופה הגדולה, בתוך האנושיות הקפיטליסטית המודרנית, הדבר הזה עלול ליצור אצלנו לפעמים קרובות אי-החשבה של עצמנו.⁵¹

50 ריינהרץ ושביט, אירופה, עמ' 53-59 ועוד שם.

51 כצנלסון, העלייה השנייה, עמ' 22.

מנגד, אפשר לראות כיצד היחס הדו-ערכי אל יהודי המערב וכן מודעות לזלזול, שרווח כלפי יהודי ארצות הברית יוצאי גרמניה, נשקפים מדבריו על יהדות אמריקה:

השכבה הראשונה הייתה לא מיהודי מזרח אירופה, כי אם יהודי מערב אירופה, שעזבו את גרמניה עוד בתקופה ההיא טרם שהיהודים קבלו את שוויון הזכויות [...] אנחנו רגילים לדבר עליהם [כלומר על יהודי מערב אירופה שהיגרו לאמריקה, אותם נוהגים, דברי ברל, לכנות 'איהודים'] כביטול רב, אבל השכבה הזאת, כמו שהיהדות הגרמנית בכלל, מלאה תפקיד עצום.⁵²

מהדברים משתמע בכירור כי ה'אנחנו' שהשתייך אליו ברל נוטה להתייחס אל היהדות הגרמנית ואל יהדות ארצות הברית כביטול רב; גם אם הוא עצמו לא היה שותף לנטייה זו, הוא לא גינה אותה בתוקף. זאת ועוד, ברל, בתארו את הפקידות בחוות הלאומיות, שם הועסקו כמה מפועלי העלייה השנייה, הפגין גישה לא אוהדת ליהודים 'מערכים' או כאלה שרכשו השכלה אירופית וכן כלפי המוסדות הציוניים בברלין (המוסדות הציוניים שכנו בבירת גרמניה עד מלחמת העולם הראשונה):

רובם היו אנשים חדשים כמו הפועלים. ההבדל היה רק שהם גמרו בחו"ל איזה מוסד גבוה או בינוני והרגישו את עצמם קרואים לחנך את הפועלים בארץ. [...] בינתיים באו עיכובים. כל החלטה קטנה על איזו פעולה בארץ היו צריכים לקבל בברלין.⁵³

בהקשר זה יש להזכיר גם את ביקורתו של ברל על הוויי החיים במושבות, שאתייחס אליו להלן. על כך שחיזוק הזיקה למערב לא הייתה משאת נפש מרכזית של ברל אפשר ללמוד להבנתי גם מתיאורו את הפולמוס שהחל בתנועת הפועלים בעניין הגיוס לגדודים העבריים שהוקמו בצבא הבריטים. בין שלל הטעמים לגיוס שפירט ברל בדבריו הוא לא הזכיר את הסיכוי לכיבושה של ארץ ישראל בידי מעצמה מערבית (מה שהיה יכול להיות ערך בעיני מי ששואף להגביר את זיקת היישוב היהודי למערב).⁵⁴ 'ההכרח להילחם בתורכים' הוא לדבריו הכרח מגונה.

52 שם, עמ' 27-28.

53 שם, עמ' 77.

54 כך תיאר ברל את הפולמוס בעניין הגיוס לגדודים העבריים: המעיל הצבאי, התחמושת הצבאית, הפרדים, כל זה היה רק לבוש חיצוני של ההתנדבות. ההכרח הזה להילחם

ואולם כחלק מתיאור המציאות המדינית שהתהוותה לאחר מלחמת העולם הראשונה, אפשר לזהות בדברי ברל נימה של חיוב המערב לעומת רוסיה בת הזמן. ברל העיר, בדברו על התפיסה הסוציאליסטית בת הזמן, שבעקבות מלחמת העולם הראשונה והשנים שאחריה שחררו המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות באוסטריה ובגרמניה

את הבלסט [נטל] פילוסופי הדתי, אשר לדעת רבים הוא עומד במידה ידועה בניגוד להכרה של ימינו. [...] ברגע זה, על כל פנים הס. ד. העולמית השתחררה מהרצון לתלות את שייכות החבר לתנועה חוץ מהפרוגרממה הפוליטית והכלכלית גם בהשקפת עולם מחייבת.⁵⁵

הוא הוסיף בנימה ביקורתית:

נשארה עכשיו רק מפלגה אחת בעולם, המחייבת את חבריה לא רק לפעולות מסוימות ולשיטה ידועה, לא רק לאידיאל סוציאליסטי מסוים ולדרכי הגשמה, כי אם מחייבת לאמונה אחת – והיא המפלגה הקומוניסטית.⁵⁶

שינוי הנימה שבדברים אלה מעיד על שינוי בתפיסת ברל את המערב בתקופה שלאחר מהפכת 1917 ברוסיה. בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים, ברית המועצות לא ייצגה בעיני ברל דבר מה שצריך לעודד את ההזדהות עמו. ברל היה ער, בייחוד בעת הרצאה בפני בני נוער, להשפעה הרבה שהייתה למהפכה הבולשביקית על הציונות הסוציאליסטית בארץ ובעולם; לפיכך מגמתו כאן

דווקא בצבאות אלה ולא אחרים, ההכרח הזה להילחם בתורכים, זה היה אולי הכרח מגונה [...] רבים מאתנו הבינו את הדברים באופנים שונים. מי שהרגיש ביותר את הצד הפוליטי, השחרור המדיני; מי שהרגיש ביותר את היסוד המשיחי של קיבוץ גלויות; מי שהרגיש ביותר את המושג של קורבן, של שפיכת דם בשביל ארץ-ישראל; ומי שהביע בזה את רצונו לשים קץ לחייו ולשרוף את נפשו בלהבה הגדולה, להרים נס לאומה היהודית ולהוכיח שארץ-ישראל אינה דבר ריק אלא מפעל חי והקורא לכל הפועלים היהודים לבוא, לכל העולם היהודי לבוא. בשביל רבים היו גם הדברים כרוכים בתקוות משיחיות גדולות, בתקוות ריבולוציוניות גדולות [...] [מוזכרים גם רצון להביא את השחרור לחברים בגליל, והשאיפה שהגדוד הארץ-ישראלי יוביל ויהיה דוגמה] (שם, עמ' 118-120).

55 שם, עמ' 136-137.

56 שם, עמ' 136. יש לציין, בהמשך לדברים על האנטי-דוגמטיות המשתקפת מהדברים הלעיל, כי בכמה הזדמנויות ברל יוצא גם נגד הדוגמטיות המרקסיסטית בתפיסותיה של מפלגת פועלי ציון בארץ, להבדיל מהפועל הצעיר, שאנשיה היו מוכנים לקבל הלכה למעשה תפיסות סוציאליסטיות (שם, עמ' 65-66; 83-85).

היא להמעוט, לטשטש קסם זה, כחלק מהמאבק מול הבולשביזם על לב הציבור היהודי.⁵⁷

מלבד זה, יש לציין שביקורתו של ברל על הדוגמטיות של המפלגה הקומוניסטית השתלבה היטב גם בהשקפותיו על דרכי תנועת העבודה הציונית; ברל נטה לערער על הדוגמות המפלגתיות, ובהקשר זה יש כמוכן להזכיר את רקעו כלא מפלגתי בתקופת העלייה השנייה.⁵⁸ זאת ועוד, אפשר בהחלט למקם את הערעור על הדוגמות המרקסיסטיות גם בהקשר הסוציאליסטי הרוסי והיהודי-רוסי: המפלגה היהודית-רוסית האחרונה, שברל היה קשור אליה בתקופת מהפכת 1905, הייתה מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית SERP, הידועה גם בשם הקבוצה הרעיונית שהיא התגבשה מתוכה – 'וורוז'דניה' ('התחייה').⁵⁹ מפלגה זו קיימה קשרים ארגוניים ורעיוניים עם המפלגה הסוציאליסטית-רבולוציונרית הרוסית – מפלגה סוציאליסטית, גלגולה של התנועה הנרודניקית, אשר אחד מעמודי התווך הרעיוניים שלה היה ערעור על תקפות הדוגמות המרקסיסטיות בהקשר החברתי-כלכלי-תרבותי הרוסי. חשוב להבין כי במציאות הרוסית של המחצית השנייה של המאה התשע עשרה ושל תחילת המאה העשרים משמעות דחייתם של הנרודניקים את תקפותה של הדוגמה המרקסיסטית, היא אמונה באפשרותה של רוסיה לחרוג מדפוסי ההתפתחות שזיהה והגדיר מרקס על סמך המציאות במערב אירופה (ובפרט, בהקשר זה – לפסוח על שלב ההתפתחות הקפיטליסטי בדרך אל היווצרות חברה סוציאליסטית).⁶⁰ כך או אחרת, ככל שמדובר בדרכה של תנועת העבודה הציונית לאחר מהפכת אוקטובר, יש לדעתי לראותם בראש ובראשונה כמשקפים את יחסו של ברל אל הבולשביזם, סוגיה רעיונית ומדינית מרכזית באותם ימים.⁶¹

ככלל, דומה שברל לא היה מעוניין לשתף את מאזיניו בסוגיות הקשורות ליחסי מזרח אירופה עם המערב (גם לא בכל הקשור ליחסי יהודי מזרח אירופה

57 על כך: שם, בהערת העורכות 53; כן ראו: שפירא, ברל, א, עמ' 177-187.

58 על כך: שפירא, 'אוטוביוגרפיה', עמ' 11-15.

60 V. A. Tvardovskaya, B. S. Itenberg, 'N. K. Mikhaylovsky i K. Marx: dialog o 'russkom puti'', *Otechestvennaia istoria*, 6 (1996), pp. 50-68. מעניין שבשדה השיח הכלל-רוסי פחות היה אפשר לראות בוויכוחים על התאמת הפרדיגמה המרקסיסטית לרוסיה הדליונים הערים בסוגיית מקומה של רוסיה לעומת המערב, אשר העסיקו את האינטליגנציה הרוסית במרוצת המאה התשע עשרה (ראו: וליצקי, הפולמוס, עמ' 5, 163).

61 ראו: אניטה שפירא, 'ברל, טכניקן ובן גוריון ויחסם אל מהפכת אוקטובר', בתוך: הנ"ל, ההליכה על קו האופק, תל אביב תשמ"ח, עמ' 258-293.

עם יהודי המערב). מכל מקום, ברור שהוא לא תיאר את הזיקה אל המערב ואל יהודי המערב כערך העומד בפני עצמו. ההתייחסות אל ארצות המערב בדבריו מועטה בנוגע לרוסיה, והנימה הביקורתית בהתייחסות זו בולטת יחסית.

אולם מבין השיטין אפשר להסיק שברל לא היה חסיד גדול של התמערבות⁶² על ממדיה השונים, גם כאשר הועמדו השפעה מן המערב או נוכחות של מערבים לצד השפעה או נוכחות ערבית. כך, בבקרו את הוויי החיים במושבות, הוא ציטט את דברי המחנך זאב יעבץ, אשר תיאר את מצב הנוער במושבות 'תערובת של פריצות צרפתית עם פראות אסיאתית'. בהמשך דבריו אמר שהמחנכים במושבות הרגישו שבאטמוספירה זו של פקידות, של עבודה זרה של השפעה ערבית בבית ובחצר ושל הרדיפה אחרי התכלית והביטחון, שאת התכלית הזו אפשר להשיג רק על ידי עזיבה את הארץ או להסתדר בפריז או לנסוע לארצות הים'. ברל הוסיף שאנשי העלייה השנייה מצאו את איכרי המושבות 'פחדים גם מפני השיח' הערבי, מפחדים גם מפני הפקיד'⁶². אמנם ההשפעה הערבית היא 'פראות אסיאתית' (ואת האמירה הזו אכן אפשר להכניס בקלות לקונטקסט אוריינטליסטי), אולם ההשפעה הצרפתית היא 'פריצות'. דומה שאין האחת טובה בעיני ברל מהאחרת: מנימת דבריו משתמע שה'פקיד', המערבי, אינו מאיים בעיניו על המפעל הציוני פחות מהערבי.

בהמשך לכך סביר להניח כי אין זה מקרה שברל – בדברו על סוגיית כיבוש העבודה – השתמש בביטוי הפועל הזר' (ולא 'הפועל הערבי'): אחת הדוגמאות המרכזיות שהזכיר ברל בדברו על המאבקים אשר ניהלו הפועלים היהודים למען זכות העבודה הוא המאבק שהתנהל בחיפה נגד העסקת פועלים גרמנים בבניית ה'פוליטכניקום'⁶³. אפשר לפרש את הנטייה לתאר את המאבק בתור מאבק ב'פועל הזר' ואת אזכור ה'פועלים הגרמנים' – בתור ביטוי לניסיון למנוע זיהוי חד-משמעי בין המאבק ל'כיבוש העבודה' ובין המאבק בערבים, בחינת 'מאבקנו לא כוון דווקא נגד הערבים – כי אם נגד כלל הפועלים הזרים, כולל הפועלים הגרמנים'. שאיפה כזו תואמת את השקפותיו של ברל על השאלה הערבית,⁶⁴ וחשוב מכך לענייננו – יש בה להעיד שלא שאף להציג (לכל הפחות בכל הקשור ל'כיבוש העבודה') את הטמפלרים בתור גורם חיובי, הנבדל בזכות 'מערביותו' מערביי הארץ.

62 כצנלסון, העלייה השנייה, עמ' 52-53.

63 שם, עמ' 61-62, וכן הערה 10 של העורכות.

64 על השקפותיו של ברל בנדון ראו: אלמוג, העלייה השנייה, עמ' 52-53; שפירא, ברל, א, עמ' 303-306.

יש לציין כי התייחסותו של ברל לסוגיה הערבית בהרצאות הנדונות מצומצמת למדי. על כן אין בהרצאות אלה כדי להיות מצע ראוי למסקנות על נוכחותה או היעדרה של תפיסה 'אוריינטליסטית' כזאת או אחרת בדבריו. עם זאת, אם בהנגדה שבין המזרח למערב עסקינן, חשוב לתת את הדעת שברל אינו נרתע מלהניח את 'המזרח' ואת 'המערב' בכפיפה אחת – כזרים.

העובדה כי קו פרשת המים של ה'זרות' לתפיסת ברל איננה חופפת לצייר 'מזרח-מערב' באה לידי ביטוי בולט בהתייחסותו אל העולים מתימן שהגיעו ארצה בראשית המאה העשרים. גם אם אפשר לזהות בתיאורו של ברל את העולים מתימן ממדים מסוימים של הבניה אוריינטליסטית, אין ספק כי אין הם נכללים מבחינתו בקטגוריה 'זרים'. אפשר לזהות בדבריו נימה ביקורתית כלפי היחס לעולים הללו וכלפי ההתייחסות אליהם כאל כוח עבודה יהודי זול:

האיש הראשון שהציג את עליית העדות המזרחיות לארץ-ישראל ולא מתוך השקפה של זול ושל הסתגלות לעבודה, כי אם מתוך הכרה לאומית עמוקה, שאיפה של קיבוץ גלויות, הנה נבוא כגואלים למזרח ונביא להם את רעיון הציונות וניקח את האלמנטים הללו, שהם יותר אזרחיים במזרח, על פי השפה ועל פי תנאי החיים, שבשבילם העלייה לארץ-ישראל היא גם עלייה כלכלית היה יבנאלי.⁶⁵

[...] צריך לומר, שמלבד החשיבות המעשית הגדולה שהייתה לנסיעה זו, שהיא פתחה עלייה של מאות, ואולי הגיעה אז לכמה וכמה מאות – והכניסה לתוך תנועת העבודה בארץ אלמנט חדש, מפני שהאלמנטים המזרחיים בארץ גופא לא הצטרפו למפעל העבודה והכיבוש. [...] כל נסיעתו לשם הייתה לא מעשית בשביל להגדיל את מספר הפועלים בארץ באיזה מאות, כי אם סוג של מבשר, של מבשר הגאולה, מבשר התנועה המשיחית הקרובה. הראשון אשר עורר בהם חושים אחרים לגמרי, אשר קרא אותם לכבוד עצמי, אשר קרא אותם במוכן ידוע לשחרור מעשי, אשר דיבר איתם על עבודה ועל אדמה ועל אפשרות של חיים אחרים לגמרי וידע לבאר להם את ההבדל בין השעבוד שלהם שם, שאין כמוהו בכל גלות, היה יבנאלי.⁶⁶

המאפיין החשוב לענייננו, העולה מהתייחסותו של ברל אל העולים מתימן, הוא השוני המובהק בין התייחסות ברל אל ערביי הארץ ובין התייחסותו אל יהודי

65 כצנלסון, העלייה השנייה, עמ' 73.

66 שם, עמ' 74-75.

תימן; היעדרו של מכנה משותף מובהק בין ההתייחסויות מערער את האפשרות להניח שברל ראה את הערבים ואת יהודי תימן בקונטקסט אוריינטליסטי משותף.

ז. סיכום

כמו שציינתי בפתח הדברים, ההרצאות שלפנינו מייצגות את האופן שברל רצה להנחיל בו למאזיניו, הניכיל הבחורות הסוציאליסטית, את תולדות תנועת הפועלים הציונית. תיאור התפתחות התנועה, ובייחוד תיאור תקופת העיצוב המכוננת בימי העלייה השנייה, שימשו אותו לעיצוב תפיסת עולמם של מאזיניו. האם ברל ניסה להנחיל למאזיניו תפיסה מגובשת כלשהי, שאפשר לשייכה לציר' מזרח-מערב? להבנתי, התשובה על שאלה זו שלילית, אף שאפשר לזהות בהרצאותיו כמה קווים רעיוניים, המתקשרים לציר זה. התייחסותו של ברל לסוגיות של' מזרח מול מערב' איננה שיטתית וממוקדת, והדבר בולט במיוחד לעומת דבריו המגובשים והממוקדים על נושאים אחרים, כגון ערכיה ויעדיה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית.⁶⁷

עם זאת, ברור שברל לא הציג עצמו (ובעצם את העלייה השנייה בכללותה) כבעל זיקה מובהקת אל המערב. ההפך הוא הנכון, העלייה השנייה מצטיירת בדבריו כתופעה ששורשיה באותם חוגים ברוסיה, אשר ניתקו את עצמם מההתמערבות והקוסמופוליטיות. תפיסתו זו של ברל מובנת יותר בשל ההקשרים התרבותיים והחברתיים הרוסיים והיהודיים-רוסיים, ובייחוד בשל המודעות לעמדתה הלימינלית של רוסיה בנוגע למערב, ולהשפעת העמדה הזו גם על יהודי רוסיה.

מובן שהאפשרות לראות בעלייה לארץ גם מהלך שבא לערער על הכמיהה להתמערבות' – יש בה כדי להוסיף לערעור אותם תיאורים חדר-מדיים, דיכוטומיים, של תולדות המפעל הציוני, תיאורים המאמצים בשטחיות את ביקורת האוריינטליזם, והעלולים מתוך כך להיגרר בנקל להבניות הנושאות מאפיינים אוריינטליסטיים. אין בכך כדי לערער על עצם האפשרות להשתמש במושגי האוריינטליזם. ההפך הוא הנכון, דווקא המודעות לדקויות ומורכבויות יכולה להבנתי לסייע ליצירת ניתוח מורכב ומהימן יותר, שאיננו משעבד את עצמו רק להבניות תאורטיות פשטניות.⁶⁸

67 ראו למשל: שם, עמ' 138-141.

68 ראו למשל את מאמרו הנזכר לעיל של דמיטרי שומסקי (לעיל, הערה 22).

ברל מייצג דעה אחת מבין דעותיהם המגוונות של אנשי העלייה השנייה, ברם דומה שיחסו לסוגיית מזרח ומערב יכול ללמד לא מעט על היחס לסוגיה זו בתנועת העבודה הציונית בכלל ובקרב אנשי העלייה השנייה בפרט. התובנה היסודית והחשובה ביותר להבנתו של יחס זה היא המודעות למורכבות זיקתם אנשי העלייה השנייה אל המזרח ואל המערב כאחד. נקודת המוצא הבסיסית ביותר של דיון על זיקות התנועה הציונית למערב ולמזרח צריכה להיות בהבנה כי דמות היישוב הציוני בארץ עוצבה במידה רבה בידי מי שעברו מארץ אחת, המצויה על התפר אשר בין המערב למזרח (היא רוסיה), לארץ אחרת, המצויה בחלק אחר של תפר זה (היא ארץ ישראל).⁶⁹

69 על כך ראו: ספוד'ניק, 'אירופה', עמ' 1106-1107.